

І. Б. Усенко

Звичаєве право

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО – система санкціонованих здебільшого державою правових звичаїв, що є джерелом права у певній державі, місцевості або для певної етнічної чи соціальної групи. Утворюється впродовж тривалого періоду шляхом постій. дотримання звичаїв норматив. характеру, відображає правову культуру й правову свідомість народу і водночас інтереси панівних верств суспільства. У богослов'ї цей термін вживають також у контексті З. п. Церкви. Сформоване на основі звичаїв, які існували ще додерж. період (на думку деяких авторів, ці звичаї вже можна вважати З. п., т. зв. первіс. правом), З. п. було досить розвинутим у рабовласн. та ранньофеод. суспільствах. Багато народів застосовували такі звичаї, як кровна помста, принцип таліону (відплата мала бути рівнозначною шкоді, заподіяній постраждалому), прадавні шлюбні обряди тощо. Найдавніші пам'ятки права більшості держав, напр., т. зв. варвар. правди, є записами або зводами З. п. Із появою писем. норматив. актів воно поступово перетворилося на допоміжне джерело, яке застосовували за відсутності належ. законодав. акта, а з утворенням і розвитком централізов. держав сфера застосування З. п. ще більше звузилася. Згодом ідея законності, розвинута у період бурж. революцій, зумовила офіц. заперечення ролі З. п., але наприкінці 19 ст. відбулася своєрідна реабілітація звичаю як джерела насамперед цивіл. права. У цей час остаточно оформилася теор. конструкція санкціонування звичаю державою, первісні елементи якої містилися ще у працях давньорим. правознавців. Підставами для застосування З. п. визнані пряме посилання у текстах норматив. актів або т. зв. мовчазна згода, неявне відсилання до звич., усталеної практики (його розглядали як підзаконне, похідне і додатк. джерело права). Від серед. 20 ст. посилюється прагнення звільнити З. п. з-під опіки закону, теоретично обґрунтувати рівність і незалежність його як джерела права. Аргументом на користь такого підходу стали окремі рішення судів, що ґрунтувалися на звичаях, які суперечили положенням законів. Водночас у рад. юрид. доктрині роль З. п. категорично і послідовно заперечувалася. Неоднозначне ставлення до З. п. у різні істор. періоди зумовлено насамперед його архаїч., консерватив. характером, що не сприяє радикал. змінам і одночасно може слугувати утвердженню суспільства, захисту традиц. правового ладу від невиправданих змін або накидання чужозем. правових норм. Невизначеність і розпливчастість З. п. дає змогу свавільно його застосовувати суддями та посад. особами. З ін. боку, гнучкість З. п. за певних умов має позитивне значення. Нині його

широко використовують у деяких країнах Африки й Азії (переважно в колиш. колоніях), воно також є джерелом міжнар. права. Обмежене застосування З. п. як додатк. (факультатив.) джерела дозволено у РФ.

З. п. України сягає своїм корінням правових звичаїв Київ. Русі. Осн. частину їх записано в «Руській правді» та ін. актах князів. законодавства, які швидше фіксували звичаєві норми, ніж творили нові. «Руська правда» і неписане право, що доповнювало її, зберігали свою силу й після монголо-татар. навали у Галицько-Волин. князівстві та Великому князівстві Литовському в перший період його правової історії. З появою Литов. статутів З. п. не втратило свого значення. 1-й Литов. статут (1529) вказував, що за відсутності законодав. регулювання слід керуватися звичаями. Деяке негативне ставлення до З. п. зафіксов. у 2-му Литов. статуті (1566), який орієнтувався виключно на писані джерела. Така позиція виявилася хибною, тому в 3-му Литов. статуті (1588) підтверджено роль З. п. як допоміж. джерела. Крім того, Литов. статuti усіх 3-х редакцій кодифікували багато норм, що походили від прадав. правових звичаїв. Можливість використання З. п. передбачали і поширені на укр. землях збірки маґдебур. права, виключно на його підставі діяли копні суди, згодом Запороз. Січ стала місцем виникнення великої кількості правових звичаїв, які в сукупності склали нове поняття – Козац. право. Це право не мало писаних джерел і пропонувало за будь-яких обставин керуватися нормами З. п. та здоровим глуздом. Суттєву вагу мали норми З. п. на етапі входження укр. земель до складу Моск. держави. Царський уряд офіційно визнав збереження давніх прав (зокрема й З. п.) як своєї гарантії автономії України. Польс.-литов. судова система була скасована, а нові судові органи орієнтувалися виключно на давні права, які лише згодом почали уточнювати в нормах гетьман. законодавства. У наступ. спробах кодифікувати чинне в Гетьманщині право всі підготовлені проекти, починаючи із пам'ятки «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1734), віддавали належне укр. З. п., використовуючи його як одне з джерел кодифікації, а також закріплюючи можливість застосування для регулювання певних відносин у галузі шлюбно-сімей. і спадк. права та в деяких ін. випадках. З поширенням на укр. землях рос. заг.-імпер. законодавства давні укр. права зберігалися у вигляді окремих норм «Місцевих законів Полтавської та Чернігівської губерній» у Зводі законів Рос. імперії. Рос. Статут цивіл. судочинства (1864) допускав використання З. п. у спадк., родин. та земель. правовідносинах, щодо яких не було відповід. законодав. регулювання. Окремі випадки застосування З. п. при вирішенні питань, пов'язаних із користуванням громад. пасовиськами й лісами, деякими аспектами з труд., шлюб. і спадк. відносин мали місце навіть на поч. 20 ст. Обмежено застосовували норми З. п. на укр. землях у складі Австро-Угорщини. До 1917 характер. рисами укр. З. п. були його яскрава обрядовість та фіксація у вигляді правових формул, що згодом перетворилися в нар. приказки. Після розпаду Рос. й Австро-Угор. імперій звернення до нар. права стало одним із політ. гасел нової доби. В законодавствах УЦР, Української Держави, Директорії УНР й ЗУНР окремі норми земель.,

шлюбно-сімей. та спадк. права свідомо відтворювали норми З. п., які вважали такими, що найбільше втілюють риси нац. права. Зі встановленням рад. влади допускалася допоміжна роль З. п. у деяких цивіл., земел. та ін. правовідносинах (О. Малиновський створив навіть концепцію рев. З. п.), однак згодом осн. джерелом рад. права став норматив. акт, а З. п. у внутр. законодавстві держави майже повністю втратило своє значення і використовувалося лише у сфері міжнар. права й при регулюванні певних відносин у торг. мореплавстві та в деяких ін. випадках.

Об'єктом постій. наук. вивчення З. п. стало у зв'язку з утвердженням на поч. 19 ст. ідей істор. школи права з наступ. розвитком історії держави і права та [етнографії юридичної](#). Представники істор. школи права вважали, що воно походить з «нар. переконання» або ідей, безпосередньо пов'язаних з «нар. духом», а у З. п. вбачали найкраще втілення нар. правосвідомості і ключ до розуміння «нар. духу». Тому З. п. проголошено найвпливовішим джерелом права, воно посіло чільне місце у теор.-правових та істор.-юрид. дослідженнях. З. п. стало також об'єктом пильної уваги етнологів, етнографів, соціологів і деяких політиків, які сподівалися знайти у його нормах основу для розбудови правової системи «в дусі нар. правди». Ці погляди ще у 19 ст. спростували дослідники, які справедливо вказали, що З. п. від самого початку було правом сильного. Загалом з питань походження, характеру, змісту й застосування З. п. наприкінці 19 ст. лише у російськомов. виданнях вміщено кілька тисяч наук. праць (серед них і укр. авторів). В укр. науці ідея З. п. традиційно пов'язувалася з нац. і держ. самобутністю України, що за умов імпер. владарювань мало не лише істор.-пізнавал., а й політ. значення. Ґрунтовні дослідж. З. п. у 19 ст. опублікували П. Чубинський, [Петро й Олександра Єфименки](#), О. Кістяківський, О. Левицький, у 20 ст. – О. Малиновський, А. Кристер, [О. Добров](#), [Є. Єзерський](#), М. Товстоліс, І. Черкаський, [Б. Язловський](#) та ін. співроб. Комісії для виучування звичаєвого права ВУАН. Було досліджено та записано значну кількість правових звичаїв українського народу, на основі порівнял. аналізу укр. З. п. й З. п. ін. народів підтверджено тезу про високий рівень правової культури українського народу. Водночас З. п. певною мірою ідеалізувалося. Трактуючи звичай лише як нар., незалежне від держави джерело права, дослідники не враховували, що тільки із санкції держави той чи ін. звичай може піднятися до рівня правового. У деяких працях не розрізняли звичаї взагалі та правові звичаї. Після здобуття Україною держ. незалежності (1991) спостерігається помітне зацікавлення науковців проблемами З. п.

Рекомендована література

1. Добров О. С. Правоутворення без законодавця // Пр. Комісії для виучування звичаєвого права України. К., 1926. Вип. 2;
2. Малиновський О. О. Революційне радянське звичаєве право // Там само. 1928. Вип. 3;
3. Зивс С. Л. Источники права. Москва, 1981;

4. Онищенко Н. Н. Становление и развитие источников советского права на Украине. К., 1988;
5. Яковлів А. І. Звичаєве право // Укр. культура. Лекції за ред. Д. Антоновича. К., 1993;
6. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. К., 2002;
7. Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – початку ХХ ст. К., 2004;
8. Правовий звичай як джерело українського права ІХ–ХІХ ст. К., 2006.

Бібліографічний опис:

Звичаєве право / І. Б. Усенко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2010. – Режим доступу:

<https://esu.com.ua/article-16641>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).